ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

……

ΛΔ΄ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

31 Μαΐου – 2 Ιουνίου 2013

Π ρ α κ τ ι κ ά

ΑΝΑΤΥΠΟ

Αντώνης Κλάψης

Ελληνοτουρκική προσέγγιση και μειονοτικά ζητήματα: η επίσημη επίσκεψη του Ιωάννη Μεταξά στην Άγκυρα (Οκτώβριος 1937)

Σελ. 121-134

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2016

histsociety.web.auth.gr

Αντώνης Κλάψης

Ελληνοτουρκική προσέγγιση και μειονοτικά ζητήματα: η επίσημη επίσκεψη του Ιωάννη Μεταξά στην Άγκυρα (Οκτώβριος 1937)

Τον Οκτώβριο του 1937 ο Ιωάννης Μεταξάς πραγματοποίησε επίσημη επίσκεψη στην Άγκυρα. Ήταν ο τρίτος κατά σειρά Έλληνας πρωθυπουργός που σε διάστημα επτά ετών μετέβαινε στην τουρκική πρωτεύουσα. Το δρόμο είχε ανοίξει το 1930 ο Ελευθέριος Βενιζέλος, για να τον ακολουθήσει τρία χρόνια αργότερα ο Παναγής Τσαλδάρης. Οι συζητήσεις που είχε ο Μεταξάς με την τουρκική ηγεσία επιβεβαίωσαν τον ούριο άνεμο που έπνεε στις σχέσεις ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία. Είναι χαρακτηριστικό ότι κατά τη διάρκεια της πολύωρης συνάντησης του Μεταξά με τον πρόεδρο της Τουρκικής Δημοκρατίας Κεμάλ Ατατούρκ υπογραμμίστηκαν εκατέρωθεν οι στενοί δεσμοί που συνέδεαν τις δύο γειτονικές χώρες, διαπιστώθηκε η απόλυτη κοινότητα των μεταξύ τους συμφερόντων και τονίσθηκε ιδιαίτερα ότι η ελληνοτουρκική φιλία δεν αποτελούσε μια πρόσκαιρη επιλογή, αλλά αντίθετα έναν μόνιμο σύνδεσμο, τον οποίο τίποτα δεν μπορούσε να κλονίσει[1].

Στο τέλος της συνομιλίας του Μεταξά με τον Ατατούρκ, ο Τούρκος πρόεδρος ζήτησε από τον Έλληνα πρωθυπουργό να αναφέρει οποιοδήποτε άλλο σημείο πίστευε ότι μπορούσε να σκιάσει τις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Επωφελούμενος από την ευκαιρία, στη σύσκεψη που πραγματοποιήθηκε την αμέσως επόμενη ημέρα με τον εκτελούντα χρέη πρωθυπουργού Τζελάλ Μπαγιάρ και τον υπουργό Εξωτερικών Τεβφήκ Ρουσδή Αράς, ο Μεταξάς αναφέρθηκε στο ζήτημα των εκατέρωθεν μειονοτήτων. Τόνισε, μάλιστα, ότι μολονότι δεν είχε θελήσει να απασχολήσει με αυτό το θέμα προσωπικά τον Ατατούρκ, θεωρούσε ότι ήταν επιβεβλημένο να ληφθεί ειδική μέριμνα για τις μειονότητες έτσι ώστε να εκλείψουν, στο μέτρο του δυνατού, τα παράπονα που διατυπώνονταν κατά καιρούς από τις δύο κυβερνήσεις[2].

Ο Μεταξάς ευθύς εξαρχής διευκρίνισε ότι οποιοδήποτε κι αν ήταν το αποτέλεσμα των ελληνοτουρκικών συζητήσεων κορυφής για τα μειονοτικά ζητήματα, δεν θα είχε καμία δυσάρεστη επίδραση στις σχέσεις Αθήνας και Άγκυρας. Πρόθεσή του, όπως εξήγησε, δεν ήταν να εξεταστούν μόνο τα παράπονα της ελληνικής μειονότητας της Κωνσταντινούπολης, αλλά παράλληλα και τα αντίστοιχα της μουσουλμανικής μειονότητας της Δυτικής Θράκης. Με αυτά τα δεδομένα, έσπευσε να προσθέσει ότι, κατά τη γνώμη του, η προσφορότερη μέθοδος για το διακανονισμό όλων των προβλημάτων δεν ήταν άλλος από τη σύναψη συμφωνίας ανάμεσα στην Αθήνα και την Άγκυρα, η

[1] *Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας* [στο εξής *Δ.Ι.Α.Υ.Ε.*], *1940, 8.3*, «Περίληψις συνδιαλέξεως λαβούσης χώραν μετά της Α.Ε. του Προέδρου της Τουρκικής Δημοκρατίας και της Α.Ε. του Πρωθυπουργού κ. Μεταξά εν Αγκύρα την 19ην Οκτωβρίου 1937».

[2] *Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1940, 8.3*, Ραφαήλ προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 3515, Άγκυρα, 25 Οκτωβρίου 1937. Το ίδιο έγγραφο υπάρχει επίσης στο *Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1940, 38.1*.

οποία βέβαια δεν θα ήταν δυνατόν παρά να κινείται εντός του συμβατικού πλαισίου που είχε προσδιοριστεί το 1923 στη Λωζάννη[3].

Η πρόταση του Έλληνα πρωθυπουργού για τη σύναψη ειδικής ελληνοτουρκικής συμφωνίας για τα μειονοτικά ζητήματα ερχόταν σε πλήρη αντίθεση με τον τρόπο που λίγα χρόνια νωρίτερα ο Βενιζέλος είχε αντιμετωπίσει το ίδιο θέμα. Ο Κρητικός πολιτικός είχε συστηματικά επιδιώξει να υποβαθμίσει τη σημασία των εκατέρωθεν μειονοτικών ζητημάτων, καθώς θεωρούσε ότι αυτά μπορούσαν να δημιουργήσουν ανεπιθύμητες περιπλοκές στην πολιτική της ελληνοτουρκικής προσέγγισης που ο ίδιος είχε εισηγηθεί και πρώτος είχε εφαρμόσει το 1930. Είναι χαρακτηριστικό ότι κατά τη διάρκεια της επίσημης επίσκεψής του στην Άγκυρα τον Οκτώβριο του 1930, ο Βενιζέλος μόνον ακροθιγώς –και κατόπιν της επιμονής του Έλληνα πρεσβευτή στην Άγκυρα Σπυρίδωνα Πολυχρονιάδη– είχε αναφερθεί σε τέτοιου είδους θέματα στις συζητήσεις που είχε με την τουρκική πολιτική ηγεσία[4]. Αντίστοιχα, τον Οκτώβριο του 1931, όταν ο πρωθυπουργός και ο υπουργός Εξωτερικών της Τουρκίας, Ισμέτ Ινονού και Τεβφήκ Ρουσδή Αράς, επισκέφτηκαν την Αθήνα, ο Βενιζέλος τούς δήλωσε ότι εμπιστευόταν την τύχη της ελληνικής μειονότητας της Κωνσταντινούπολης αποκλειστικά στη φροντίδα της τουρκικής κυβέρνησης, εκφράζοντας μάλιστα την πεποίθηση ότι η τελευταία θα λάμβανε τα απαραίτητα μέτρα χωρίς αυτό να της ζητηθεί από ελληνικής πλευράς[5].

Με αυτά τα δεδομένα, δεν είναι παράξενο που η πρόταση του Μεταξά φάνηκε να αιφνιδιάζει τους Τούρκους συνομιλητές του. Εμφανώς αμήχανος, ο Αράς απέφυγε να εισέλθει σε ουσιαστική συζήτηση, υποστηρίζοντας ότι τα θέματα που σχετίζονταν με την ελληνική μειονότητα υπάγονταν κατ' αρχήν στην αρμοδιότητα του υπουργού Εσωτερικών και ότι, κατά συνέπεια, ήταν απαραίτητο να τεθούν ενώπιον του. Έτσι, αποφασίσθηκε οι εισηγήσεις του Έλληνα πρωθυπουργού σχετικά με τις μειονότητες να εξετασθούν σε ειδική σύσκεψη με τη συμμετοχή του υπουργού Εσωτερικών και του υφυπουργού Εξωτερικών της Τουρκίας, Σουκρή Καγιά και Νουμάν Μενεμεντζίογλου αντίστοιχα. Κατά τη διάρκεια αυτής της σύσκεψης, ο Μεταξάς ανέπτυξε και πάλι τις σκέψεις του σχετικά με την ανάγκη συνεννόησης ανάμεσα στην Αθήνα και την Άγκυρα για τα μειονοτικά, τονίζοντας παράλληλα ακόμα περισσότερο τον ανυστερόβουλο χαρακτήρα των προτάσεών του, οι οποίες –όπως εξηγούσε– αποσκοπούσαν αποκλειστικά στην περαιτέρω βελτίωση των ελληνοτουρκικών σχέσεων και δεν

---

[3] *Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1940, 8.3*, Ραφαήλ προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 3515, Άγκυρα, 25 Οκτωβρίου 1937. Το ίδιο έγγραφο υπάρχει επίσης στο *Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1940, 38.1*.

[4] *Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1931, Β/69*, Μαυρουδής, «Γενική Έκθεσις. Προς Απάσας τας Πρεσβείας», αρ. 5106, [Αθήνα], 31 Ιανουαρίου 1931˙ *Αρχείο Σπυρίδωνα Πολυχρονιάδη (Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής)*, σ. 93-95˙ Α. Κλάψης, *Το ελληνοτουρκικό Οικονομικό Σύμφωνο της 10ης Ιουνίου 1930. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η διευθέτηση των εκκρεμοτήτων της Σύμβασης της Λωζάννης για την Ανταλλαγή των Πληθυσμών*, Αθήνα/Χανιά 2010, σ. 275-277.

[5] *Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου (Μουσείο Μπενάκη)* [στο εξής *Α.Ε.Β.*]*, 173/φάκ. 61*, «Συνομιλίαι των πρωθυπουργών και των υπουργών των Εξωτερικών της Ελλάδος και της Τουρκίας κατά τας συσκέψεις της 5ης και 6ης Οκτωβρίου 1931».

υπέκρυπταν καμία άλλη διάθεση εφόσον η Ελλάδα ούτε είχε, ούτε μπορούσε να έχει ποτέ στο μέλλον οποιαδήποτε βλέψη εκτός των συνόρων της.[6]

Οι διευκρινίσεις του Μεταξά αποσκοπούσαν ασφαλώς στο να καθησυχάσουν την τουρκική πολιτική ηγεσία σχετικά με το ενδεχόμενο αναβίωσης του ελληνικού αλυτρωτισμού. Δεν στάθηκαν όμως ικανές να κάμψουν την τουρκική επιφυλακτικότητα έναντι της ουσίας των εισηγήσεων του Έλληνα πρωθυπουργού. Ο Καγιά, αφού προηγουμένως υποστήριξε ότι οι μειονότητες στην Τουρκία διαβιούσαν απολύτως ελεύθερες και ότι εφαρμόζονταν απαρέγκλιτα όλες οι σχετικές διατάξεις της Συνθήκης της Λωζάννης, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η σύναψη οποιασδήποτε συμφωνίας θα εξέταζε παράλληλα τα μειονοτικά ζητήματα της Κωνσταντινούπολης και της Δυτικής Θράκης ήταν αδύνατη δεδομένης της εντελώς διαφορετικής αντίληψης που υπήρχε ανάμεσα στην Τουρκία και στην Ελλάδα σχετικά με τη θρησκεία, υπονοώντας προφανώς τον αυστηρά κοσμικό χαρακτήρα της Τουρκικής Δημοκρατίας. Εξάλλου, σε μια προφανή προσπάθεια να αποφύγει οποιαδήποτε περαιτέρω συζήτηση επί της πρότασης του Μεταξά, ο Καγιά πρόσθεσε με έμφαση ότι η τουρκική κυβέρνηση δεν είχε κάτι το ιδιαίτερο να ζητήσει για την προστασία των δικαιωμάτων της μουσουλμανικής μειονότητας της Δυτικής Θράκης καθώς ήταν απολύτως ικανοποιημένη από την ακριβοδίκαια εφαρμογή των ελληνικών νόμων[7].

Ο λόγος για τον οποίο η τουρκική πλευρά δεν επιθυμούσε το συσχετισμό των δύο μειονοτήτων στο πλαίσιο μια ειδικής διμερούς συμφωνίας συνδεόταν ασφαλώς με τη γενικότερη αντίληψη της Άγκυρας για τα μειονοτικά ζητήματα. Ήταν προφανές ότι η τουρκική κυβέρνηση δεν επιθυμούσε να προσθέσει κι άλλες υποχρεώσεις σε αυτές που είχε αναλάβει με τη Συνθήκη της Λωζάννης. Πολύ περισσότερο, δεν ήταν διατεθειμένη να το πράξει σε διμερές επίπεδο, καθώς με αυτόν τον τρόπο θα έδινε στην Ελλάδα μεγαλύτερα περιθώρια ανάμιξης στην εφαρμογή του μειονοτικού πλαισίου προστασίας. Έτσι, έστω κι αν η συμφωνία που είχε εισηγηθεί ο Μεταξάς θα βασιζόταν στην αρχή της αμοιβαιότητας, καθώς θα κάλυπτε εξίσου την ελληνική μειονότητα της Κωνσταντινούπολης και τη μουσουλμανική της Δυτικής Θράκης, το κίνητρο της Τουρκίας δεν ήταν τόσο ισχυρό ώστε να αποδεχθεί την πρόταση του Έλληνα πρωθυπουργού. Αν για την Αθήνα η ελληνική μειονότητα της Κωνσταντινούπολης, στην οποία συμπεριλαμβανόταν και το Οικουμενικό Πατριαρχείο, αποτελούσε ζήτημα ύψιστης προτεραιότητας, δεν συνέβαινε το ίδιο για την Άγκυρα σε σχέση με τη μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης, γεγονός το οποίο φυσικά ήταν γνωστό στις αρμόδιες ελληνικές υπηρεσίες: *«[…] το ενδιαφέρον των Τούρκων υπέρ των εν Θράκη ομογενών του»*, σημειωνόταν χαρακτηριστικά σε έκθεση της Β΄ Πολιτικής Διεύθυνσης του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών, *«είναι ασυγκρίτως μικρότερον του ενδιαφέροντος ημών υπέρ του εν Τουρκία Ελληνισμού, εκ της ανισότητος δε αυτής εξηγείται ότι δεν κατέστησε δυνατήν την εξασφάλισιν ωρισμένων δικαιωμάτων υπέρ του ομογενούς εν*

[6] *Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1940, 8.3*, Ραφαήλ προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 3515, Άγκυρα, 25 Οκτωβρίου 1937. Το ίδιο έγγραφο υπάρχει επίσης στο *Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1940, 38.1*.

[7] *Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1940, 8.3*, Ραφαήλ προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 3515, Άγκυρα, 25 Οκτωβρίου 1937. Το ίδιο έγγραφο υπάρχει επίσης στο *Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1940, 38.1*.

Τουρκία στοιχείου, ο φόβος εφαρμογής ανάλογων μέτρων εις βάρος των μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης» [8].

Η απροθυμία της Άγκυρας να εξετάσει το ενδεχόμενο συνομολόγησης ελληνοτουρκικής συμφωνίας για τις εκατέρωθεν μειονότητες επιβεβαιώθηκε και από τον τρόπο με τον οποίο ο Μενεμεντζίογλου τοποθετήθηκε επί του θέματος. Σε πλήρη αρμονία με τις απόψεις του Καγιά, ο Τούρκος υφυπουργός Εξωτερικών επέμεινε ιδιαίτερα στο σημείο του διαφορετικού τρόπου με τον οποίο οι δύο γειτονικές χώρες αντιμετώπιζαν τα θρησκευτικά ζητήματα. Επιχειρώντας, τέλος, να αποδυναμώσει ακόμα περισσότερο την ελληνική επιχειρηματολογία υπέρ της ανάγκης συνομολόγησης ειδικής συμφωνίας για τα μειονοτικά, ο Μενεμεντζίογλου πρόσθεσε ότι από τη στιγμή που η Συνθήκη της Λωζάννης εφαρμοζόταν ικανοποιητικά, ο ίδιος δεν έβλεπε τί θετικό θα προσέφερε στην ήδη υφιστάμενη κατάσταση η συμφωνία που είχε κατά νου ο Μεταξάς[9].

Αντίθετα, η ελληνική πλευρά επέμενε ότι υπήρχαν ακόμα πολλά περιθώρια βελτίωσης των συνθηκών διαβίωσης του ελληνισμού της Κωνσταντινούπολης. Δίνοντας ανάγλυφα το στίγμα των προθέσεων της Αθήνας, ο Έλληνας πρεσβευτής στην Άγκυρα Ραφαήλ Ραφαήλ, ο οποίος παρίστατο στη σύσκεψη του Μεταξά με τους Καγιά και Μενεμεντζίογλου, επεσήμανε ότι υπήρχαν πολλά ζητήματα για τα οποία η συνεννόηση ανάμεσα στις δύο κυβερνήσεις ήταν όχι μόνο ευκταία, αλλά και επιβεβλημένη. Με αυτά τα δεδομένα, ακόμα κι αν επί της θρησκευτικής αρχής η συμφωνία που είχε προτείνει ο Μεταξάς αποδεικνυόταν ανέφικτη, ο Ραφαήλ υποστήριξε ότι θα ήταν δυνατόν να εξευρεθούν πρακτικές λύσεις σε μια σειρά από προβλήματα, φέρνοντας δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα: πρώτον, τη φορολογία των μειονοτικών σχολείων της Κωνσταντινούπολης, η οποία συντελούσε σοβαρά στην επίταση της οικονομικής τους δυσπραγίας *«[…] δημιουργούσης δε διά των εκάστοτε εκτελέσεων και κατασχέσεων ατμόσφαιραν ήκιστα ενδεικνυομένην διά την μειονότητα»*˙ και δεύτερον, τον κανονισμό για το διορισμό από το τουρκικό κράτος μοναδικών επιτρόπων σε κάθε ελληνικό κοινοτικό ίδρυμα, μεθόδευση που παραβίαζε όχι μόνο τη Συνθήκη της Λωζάννης, αλλά και τον ίδιο τον τουρκικό νόμο που προσδιόριζε το πλαίσιο αυτοδιοίκησης των μειονοτήτων[10], καθώς ο κανονισμός στερούσε από τη μειονότητα της Κωνσταντινούπολης το δικαίωμα ελεύθερης διοίκησης των ιδρυμάτων της[11].

Η επιλογή του Ραφαήλ να εγείρει συγκεκριμένα θέματα που απασχολούσαν την ελληνική μειονότητα της Πόλης, παρουσία μάλιστα του Μεταξά, καταδείκνυε την ιδιαίτερη σημασία που απέδιδε σε αυτά η Αθήνα. Είναι προφανές ότι μια τέτοια κίνηση δεν θα μπορούσε να περάσει απαρατήρητη από την τουρκική πλευρά. Απαντώντας στα

---

[8] *Α.Ε.Β., 173/φάκ. 58*, Σακελλαρόπουλος προς Βενιζέλο, «Συγκριτική εξέτασις της εφαρμογής των υπέρ των μειονοτήτων διατάξεων της Συνθήκης της Λωζάννης εν Ελλάδι και Τουρκία», [Αθήνα], 16 Οκτωβρίου 1930.

[9] *Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1940, 8.3*, Ραφαήλ προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 3515, Άγκυρα, 25 Οκτωβρίου 1937. Το ίδιο έγγραφο υπάρχει επίσης στο *Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1940, 38.1*.

[10] *Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1940, 8.3*, Ραφαήλ προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 3515, Άγκυρα, 25 Οκτωβρίου 1937. Το ίδιο έγγραφο υπάρχει επίσης στο *Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1940, 38.1*.

[11] A. Alexandris, *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations, 1918-1974*, Athens 1983, σ. 202.

παράπονα του Έλληνα πρεσβευτή, ο Μενεμεντζίογλου αναγνώρισε ότι το ζήτημα της φορολογίας των μειονοτικών σχολείων τον είχε απασχολήσει πολλές φορές. Διευκρίνισε, ωστόσο, ότι από τη στιγμή που ο νόμος ήταν γενικού χαρακτήρα και δεν αφορούσε αποκλειστικά στα ελληνικά εκπαιδευτήρια, δεν ήταν δυνατόν να γίνει καμία εξαίρεση. Η μόνη πρακτική λύση που θα μπορούσε να εξευρεθεί για τη θεραπεία του προβλήματος ήταν να προβλεπόταν η επιστροφή με άλλη μορφή των φόρων που αναγκαστικά κατέβαλαν τα ελληνικά σχολεία. Αντίστοιχα, ο Καγιά, αναφερόμενος στο θέμα των μοναδικών επιτρόπων, εξήγησε ότι το μέτρο είχε ληφθεί προς το συμφέρον της ίδιας της μειονότητας, την έλλειψη εμπιστοσύνης της οποίας δυσκολευόταν να κατανοήσει[12].

Εκμεταλλευόμενος την ευκαιρία, ο Ραφαήλ παρατήρησε στον Καγιά ότι το κλίμα δυσπιστίας έναντι της τουρκικής κυβέρνησης το οποίο διαπίστωνε μεταξύ των μελών της ελληνικής μειονότητας, οφειλόταν σε πολύ μεγάλο βαθμό στην ανοχή που για χρόνια επιδείκνυαν οι τουρκικές αρχές απέναντι στον Παπά-Ευθύμ (Καραχισαρίδη)[13]. Ο τελευταίος, ένας έγγαμος ορθόδοξος τουρκόφωνος ιερέας από τη Μικρά Ασία, όχι μόνο είχε –με κρατική ενθάρρυνση–[14] δημιουργήσει την αυτοαποκαλούμενη «Τουρκορθόδοξη Εκκλησία», με απώτερο σκοπό το χαρακτηρισμό όλων των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης ως «Τουρκορθοδόξων», αλλά επιπλέον είχε προχωρήσει στην πραξικοπηματική κατάληψη δύο ελληνορθόδοξων ναών στη συνοικία του Γαλατά, ενώ με διάφορους τρόπους είχε προσπαθήσει να οικειοποιηθεί ακόμα και μέρος της κοινοτικής περιουσίας της ελληνικής μειονότητας[15]. Με αυτά τα δεδομένα υπόψη, ο Ραφαήλ ξεκαθάρισε ότι εναπόκειτο στην τουρκική κυβέρνηση να μεταβάλει την κατάσταση μέσω της κατάργησης του Παπά-Ευθύμ.

Η αναφορά στο θέμα του Παπά-Ευθύμ, το οποίο είχε ευθέως τεθεί και στο παρελθόν από ελληνικής πλευράς ενώπιον του Αράς[16], στην πραγματικότητα προσέθετε ακόμα έναν κρίκο στην αλυσίδα των ελληνικών παραπόνων, αναγκάζοντας τον Καγιά σε μερική αναδίπλωση. Ο Τούρκος υπουργός Εσωτερικών απέφυγε μεν επιμελώς να συζητήσει επί της ουσίας το ζήτημα του Παπά-Ευθύμ, υποστηρίζοντας ότι κακώς αποδιδόταν τόσο μεγάλη σημασία σε ένα πρόσωπο ανάξιο λόγου, εναντίον του οποίου δεν μπορούσε *«διά λόγους εθνικιστικούς να λάβη μέτρα»*. Ταυτόχρονα, όμως, υποσχέθηκε ότι θα μελετούσε το θέμα που είχε ανακύψει με τον κανονισμό για το διορισμό των μοναδικών επιτρόπων

---

[12] *Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1940, 8.3*, Ραφαήλ προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 3515, Άγκυρα, 25 Οκτωβρίου 1937. Το ίδιο έγγραφο υπάρχει επίσης στο *Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1940, 38.1*.

[13] *Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1940, 8.3*, Ραφαήλ προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 3515, Άγκυρα, 25 Οκτωβρίου 1937. Το ίδιο έγγραφο υπάρχει επίσης στο *Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1940, 38.1*.

[14] *Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1925, Γ/68,2*, Διαμαντόπουλος προς Μιχαλακόπουλο, αρ. 998, Κωνσταντινούπολη, 15 Ιανουαρίου 1925. Για την ανάμιξη όχι μόνο του Παπά-Ευθύμ, αλλά και του στενού συνεργάτη του, Ισταμάτ Ζιχνή, πάντα με την ενεργή συμπαράσταση της τουρκικής κυβέρνησης, στα κοινοτικά ζητήματα της ελληνικής μειονότητας της Κωνσταντινούπολης βλ. ενδεικτικά *Αρχείο Ιωάννη Πολίτη, 228/φάκ. 14*, Δαλιέτος προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 1101, Κωνσταντινούπολη, 13 Αυγούστου 1930.

[15] *Α.Ε.Β., 173/φάκ. 58*, Σακελλαρόπουλος προς Βενιζέλο, «Συγκριτική εξέτασις της εφαρμογής των υπέρ των μειονοτήτων διατάξεων της Συνθήκης της Λωζάννης εν Ελλάδι και Τουρκία», [Αθήνα], 16 Οκτωβρίου 1930.

[16] *Α.Ε.Β., 173/φάκ. 61*, Πολυχρονιάδης προς Βενιζέλο, αρ. 2278, Άγκυρα, 8 Δεκεμβρίου 1931.

στα μειονοτικά ιδρύματα και εάν πράγματι υπήρχε δυσαρμονία μεταξύ του νόμου για την προστασία των μειονοτήτων και του κανονισμού, τότε ο τελευταίος θα τροποποιούνταν[17].

Ήταν σαφές ότι η συζήτηση δεν είχε αποφέρει τα αποτελέσματα που προσδοκούσε ο Μεταξάς, καθώς η πρότασή του για τη συνομολόγηση ειδικής ελληνοτουρκικής συμφωνίας για τις μειονότητες είχε προσκρούσει στην πάγια επιφυλακτικότητα της Άγκυρας και είχε στην πράξη απορριφθεί. Αντί της συμφωνίας, οι δύο πλευρές κατέληξαν στην απόφαση συνέχισης των επαφών μεταξύ του Ραφαήλ και του Μενεμεντζίογλου με σκοπό την εξεύρεση πρακτικών λύσεων για τα προβλήματα που απασχολούσαν την ελληνική μειονότητα της Κωνσταντινούπολης. Μην έχοντας άλλα περιθώρια, ο Έλληνας πρωθυπουργός δήλωσε στους Τούρκους συνομιλητές του ότι δεν είχε αντίρρηση να δοκιμαστεί αυτή η μέθοδος και ότι ο ίδιος ήταν έτοιμος να εξετάσει *«μετά πάσης ευμένειας»* τυχόν αιτήματα της Άγκυρας για τη μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης. Εμμένοντας στη θέση που είχε διατυπώσει και νωρίτερα, ο Καγιά αρκέστηκε να επαναλάβει ότι η Τουρκία δεν ζητούσε τίποτα άλλο παρά την πιστή εφαρμογή των ελληνικών νόμων, για να λάβει την απάντηση του Μεταξά ότι εξ ιδίας πρωτοβουλίας θα έπραττε ό,τι καλύτερο για την προστασία του μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης. Αντίθετα, ο Μενεμεντζίογλου αναφέρθηκε ευθέως στην ανάγκη διδασκαλίας της τουρκικής γλώσσας στα μειονοτικά σχολεία της Δυτικής Θράκης σύμφωνα με τις αντιλήψεις της Τουρκίας, υπονοώντας προφανώς την υιοθέτηση του λατινικού αλφαβήτου σε αντικατάσταση της αραβικής γραφής. Για το λόγο αυτό ο Τούρκος υφυπουργός Εξωτερικών έθεσε και το ζήτημα της εξεύρεσης των κατάλληλων δασκάλων. Εκμεταλλευόμενος την ευκαιρία, ο Ραφαήλ έσπευσε να υπογραμμίσει την ανάγκη ανανέωσης του διδακτικού προσωπικού και των ελληνικών μειονοτικών σχολείων στην Τουρκία. Ούτε όμως και σε αυτό το θέμα η ελληνική πλευρά έλαβε ικανοποιητική απάντηση, καθώς ο Καγιά περιορίστηκε να δηλώσει ότι δεν απέκλειε τη δυνατότητα χορήγησης υποτροφιών σε Έλληνες μειονοτικούς προκειμένου να μεταβούν στην Ελλάδα με σκοπό τον κατάλληλο καταρτισμό τους για εκπαιδευτικά ζητήματα[18].

Στην πραγματικότητα, η συνομιλία ολοκληρώθηκε χωρίς να υπάρξει καμία απτή δέσμευση από την τουρκική κυβέρνηση για τη διευθέτηση των προβλημάτων που τέθηκαν επί τάπητος εκ μέρους της Ελλάδας: μέτρα για τον περιορισμό της δράσης του Παπά-Ευθύμ δεν θα λαμβάνονταν, η φορολογία στα ελληνικά σχολεία δεν μπορούσε να αλλάξει καθώς η τουρκική κυβέρνηση τη χαρακτήριζε ως ρύθμιση γενικού και όχι ειδικού χαρακτήρα, ενώ το θέμα του διδακτικού προσωπικού των μειονοτικών εκπαιδευτηρίων δεν εξετάστηκε καν επί της ουσίας. Χαρακτηριστικό των τουρκικών προθέσεων είναι το γεγονός ότι ακόμα και το ζήτημα του κανονισμού για το διορισμό μοναδικών επιτρόπων σε όλα τα μειονοτικά ιδρύματα, για το οποίο υπήρξε μια κάπως

[17] *Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1940, 8.3*, Ραφαήλ προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 3515, Άγκυρα, 25 Οκτωβρίου 1937. Το ίδιο έγγραφο υπάρχει επίσης στο *Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1940, 38.1*.

[18] *Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1940, 8.3*, Ραφαήλ προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 3515, Άγκυρα, 25 Οκτωβρίου 1937. Το ίδιο έγγραφο υπάρχει επίσης στο *Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1940, 38.1*.

σαφέστερη υπόσχεση από τον Καγιά, δεν επιλύθηκε παρά μόνο το 1949[19], όταν πλέον, λόγω του Ψυχρού Πολέμου, οι ελληνοτουρκικές σχέσεις διένυαν έναν ιδιότυπο μήνα του μέλιτος.

Η επιμονή του Μεταξά, σε αντίθεση με ό,τι είχαν πράξει οι προκάτοχοί του κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1930, στη συζήτηση για τα μειονοτικά ζητήματα με μέλη της τουρκικής κυβέρνησης σχετιζόταν ασφαλώς με τους φόβους της Αθήνας σχετικά με τη μέλλον του ελληνισμού της Τουρκίας. Η ελληνοτουρκική προσέγγιση που είχε εγκαινιαστεί το 1930 είχε μεν αμβλύνει την καταπιεστική πολιτική της Άγκυρας εις βάρος της ελληνικής μειονότητας, δεν είχε όμως θεραπεύσει όλα τα προβλήματα, ένα από τα σημαντικότερα από τα οποία παρέμενε εκείνο της πολιτικής εκτουρκισμού των μειονοτικών σχολείων. Όπως ήδη από τον Σεπτέμβριο του 1931 είχε επισημάνει ο τότε Έλληνας πρεσβευτής στην Άγκυρα Σπυρίδων Πολυχρονιάδης, σε περίπτωση που αυτό το πρόγραμμα συνεχιζόταν, οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης είτε θα αναγκάζονταν να εγκαταλείψουν τις εστίες τους με προορισμό την Ελλάδα προκειμένου να εξασφαλίσουν την ελληνική μόρφωση των παιδιών τους, είτε θα παρέμεναν στην Κωνσταντινούπολη, όπου όμως θα αδυνατούσαν να διατηρήσουν ακέραια την εθνική συνείδηση των νεότερων μελών της μειονότητας. Κατά την άποψη του Πολυχρονιάδη το πιθανότερο ήταν να συμβούν ταυτόχρονα και τα δύο: το ευπορότερο μέρος της μειονότητας να μετανάστευε στην Ελλάδα, ενώ όσοι δεν είχαν τα ανάλογα οικονομικά μέσα θα παρέμεναν αναγκαστικά στην Τουρκία, υποφέροντας *«τον άδικον και σκληρόν εκτουρκισμόν των τέκνων του[ς]»*[20].

Η προοπτική της αποδυνάμωσης της ελληνικής μειονότητας μέσω της αλλοίωσης του αμιγώς ελληνικού χαρακτήρα των μειονοτικών σχολείων δεν προβλημάτιζε ασφαλώς μόνο τον Πολυχρονιάδη. Σε επιστολή του προς τον Βενιζέλο το Σεπτέμβριο του 1931, ο Οικουμενικός Πατριάρχης Φώτιος Β΄ εξέφραζε ευθέως την ανησυχία του για την υποχρεωτική εισαγωγή της τουρκικής γλώσσας στα κοινοτικά εκπαιδευτήρια *«ως οργάνου διδασκαλίας της Ιστορίας και Γεωγραφίας, γεγονός όπερ σοβαρώς θίγει την εθνικήν συνείδησιν»*, καθώς επίσης και για την απόφαση του τουρκικού Υπουργείου Παιδείας να μην εισέρχονται στα τουρκικά Πανεπιστήμια οι απόφοιτοι των ελληνικών σχολείων, εάν προηγουμένως δεν εξετάζονταν επιτυχώς σε όλα τα γυμνασιακά μαθήματα στην τουρκική γλώσσα. *«Εις το γεγονός αποδίδομεν σημασίαν»*, τόνιζε ο Φώτιος, *«διότι εντός ολίγου η ομογένεια θα στερηθεί ομογενούς ιατρού, ομογενούς δικηγόρου και καθόλου*

---

[19] A. Alexandris, *The Greek Minority of Istanbul*, σ. 203.

[20] *Α.Ε.Β., 173/φάκ. 61*, Πολυχρονιάδης προς Βενιζέλο, αρ. 1833, Νεοχώρι, 28 Σεπτεμβρίου 1931. Τρία περίπου χρόνια νωρίτερα, ο Αλέξης Κύρου, υποπρόξενος τότε στην Κωνσταντινούπολη, αναφερόταν στο ίδιο ζήτημα, παρατηρώντας σχετικά: *«Δεν υπάρχει μέση λύσις. Είτε θα καταβληθή προσπάθεια αι διαρκείς εκ μέρους των Τούρκων παραβιάσεις των περί Μειονοτήτων διατάξεων της Συνθήκης της Λωζάννης, είτε θα πρέπει να υποδειχθή εις όλους τους εδώ ομογενείς, οι μεν δυνάμενοι να αναχωρήσουν εις Ελλάδα, οι δε πτωχοί να παύσωσιν θεωρούντες το Γενικόν Προξενείον ως έστω και ανεπίσημον προστάτην τους. Ποιος δε λόγος υπάρχει να αναγράφωνται κατ' έτος εις τον προϋπολογισμόν του Ελληνικού Κράτους, όχι και τόσον ακμαίου, σημαντικά ποσά διατιθέμενα διά την διατήρησιν σχολείων, όπου οι Ελληνόπαιδες διδάσκονται την τουρκικήν;»*· βλ. *Αρχείο Ανδρέα Μιχαλακόπουλου (Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο), φάκ. 2 (υποφάκ. 2.2)*, Κύρου προς Μιχαλακόπουλο (επιστολή), Κωνσταντινούπολη, 25 Απριλίου 1928.

ομογενούς επιστήμονος, όπερ επιβλαβές δια τον εθνικόν βίον αυτής»[21]. Ανάλογες ανησυχίες, εξάλλου, εκφράζονταν και από αρμόδιους υπηρεσιακούς παράγοντες του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών[22].

Τη δεινή θέση στην οποία είχαν σταδιακά περιέλθει οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης περιέγραψε με γλαφυρό τρόπο σε μια σειρά πέντε άρθρων που δημοσιεύθηκαν στο *Ελεύθερον Βήμα* από τις 14 έως τις 18 Φεβρουαρίου 1935, ο διακεκριμένος Κωνσταντινουπολίτης δημοσιογράφος Κωνσταντίνος Σπανούδης, ο οποίος είχε εγκατασταθεί από το 1923 στην Ελλάδα. Μόλις πέντε χρόνια μετά τα εγκαίνια της ελληνοτουρκικής προσέγγισης, ο Σπανούδης παρατηρούσε ότι παρά τη διατυμπανιζόμενη συμφιλίωση, η ελληνική μειονότητα της Πόλης *«ζη αναλισκομένη, φθίνουσα και με συνεχή φόβον και αγωνίαν. Γνωρίζει ότι πρέπει να εκλείψη και ότι όσοι δεν πάρουν την απόφασιν να φύγουν, πρέπει να υποβληθούν εις την ασφαλώς επερχομένην εκμηδένισίν των, εις τον εκτουρκισμόν. Δεν αρκεί διά την σημερινήν νοοτροπίαν των Τούρκων η νομοταγεία, η πίστις, η αφοσίωσις του Έλληνος της μειονότητος. Οφείλει, αν θέλη να ζήση εις την Τουρκίαν να λησμονήση τελείως την καταγωγήν του, τον εθνισμόν του, τας παραδόσεις του, την γλώσσαν του, το όνομά του»*[23].

---

[21] *Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1931, Β/Ι (Β/28)*, Οικουμενικός Πατριάρχης Φώτιος Β΄ προς Βενιζέλο (επιστολή), Κωνσταντινούπολη, 23 Σεπτεμβρίου 1931.

[22] Σε αναλυτική και εμπεριστατωμένη έκθεση σχετικά με την εφαρμογή των μειονοτικών διατάξεων στην Ελλάδα και στην Τουρκία, η οποία είχε υποβληθεί στον Βενιζέλο τις παραμονές της επίσκεψής του στην Άγκυρα τον Οκτώβριο του 1930, το ζήτημα της ολοένα διευρυνόμενης χρήσης της τουρκικής γλώσσας στα ελληνικά μειονοτικά σχολεία αναλυόταν ως εξής: *«Δια σειράς όμως μέτρων»*, υπογράμμιζε ο Έλληνας διπλωμάτης, *«η Τουρκική κυβέρνησις τείνει από ετών ήδη, εις τον εκτουρκισμόν των σχολών των μειονοτήτων και την δι' αυτών διάδοσιν της Τουρκικής γλώσσης, δαπάναις των μειονοτήτων. Δεν είναι απλώς υποχρεωτική η διδασκαλία της Τουρκικής γλώσσης –πράγμα το οποίον θα ήτο ευνόητον–, αλλά δια της συνεχούς αυξήσεως των δια την διδασκαλίαν ταύτην διατιθεμένων ωρών τείνει ν' αποβή αδύνατος ο εις την μητρικήν γλώσσαν άρτιος καταρτισμός των μαθητών. Εις τα σχολεία της στοιχειώδους εκπαιδεύσεως η Τουρκική γλώσσα απορροφά 8 ώρας καθ' εβδομάδα εις τας κατωτέρας τάξεις, και 12 εις τας ανωτέρας, εξ ων 4 ώραι, δια την διδασκαλίαν, εις την Τουρκικήν επίσης γλώσσαν, των μαθημάτων ιστορίας, γεωγραφίας και πατριωτικών γνώσεων, μαθημάτων ων η διδασκαλία εις την Ελληνικήν απαγορεύεται. Εάν λοιπόν ληφθή υπ' όψιν ότι, λόγω της διημέρου καθ' εβδομάδα (Παρασκευήν και Κυριακήν) αργίας, αι ώραι διδασκαλίας των Ελληνικών σχολών ανέρχονται εβδομαδιαίως εις 30, καθιστά προφανές πόσον ανεπαρκώς και επομένως ατελώς διδάσκονται εν αυταίς η μητρική γλώσσα και τα άλλα μαθήματα, εφ' όσον μάλιστα χρησιμοποιούνται απαραιτήτως ώραι τινές και δια την διδασκαλίαν της γαλλικής γλώσσης. […] Εν σχέσει προς την Τουρκικήν και τα εις την γλώσσαν ταύτην διδασκόμενα μαθήματα πρέπει να προστεθή ότι έχουν ορισθεί ως κύρια μαθήματα, οι δε μη επιτυγχάνοντες εις αυτά μαθηταί δεν είναι καν δυνατόν να μένουν μετεξεταστέοι, αλλ' απορρίπτονται, έστω και αν έχουν απολύτως ικανοποιητικούς βαθμούς εις τα μαθήματα τα διδασκόμενα εις την μητρικήν γλώσσαν. Το μέτρον τούτο συνεπάγεται, μεταξύ άλλων ατόπων, εκμετάλλευσιν εκ μέρους των Τούρκων διδασκάλων, οι οποίοι ευρίσκουν το μέσον χρηματισμού εις βάρος των κινδυνευόντων ν' απορριφθούν μαθητών, επιβαλλόμενοι ως προγυμνασταί, όταν δεν έρχονται και εις συμβιβασμούς συντομοτέρας διαδικασίας»˙* βλ. *Α.Ε.Β., 173/φάκ. 58*, Σακελλαρόπουλος, «Συγκριτική εξέτασις της εφαρμογής των μειονοτικών διατάξεων της Συνθήκης της Λωζάννης εν Ελλάδι και Τουρκία», [Αθήνα], 16 Οκτωβρίου 1930.

[23] *Ελεύθερον Βήμα*, 16 Φεβρουαρίου 1935. Ειδικά ως προς το θέμα των ονομάτων χαρακτηριστική είναι η παρατήρηση του ανταποκριτή του *Ελεύθερου Βήματος* στην Κωνσταντινούπολη ότι *«τα επώνυμα τα οποία λήγουν εις -ιάν, -ωφ, -ης, -δης, -πουλος, -ακης ή έχουν άλλες καταλήξεις ξενικών γλωσσών δεν χρησιμοποιούνται. Οι έχοντες ήδη επώνυμα με τοιαύτας καταλήξεις τας αντικαθιστούν με την κατάληξιν –ογλου»˙* βλ. *Ελεύθερον Βήμα*, 25 Δεκεμβρίου 1934.

Η σύμπτωση αυτών και άλλων προβλημάτων που απασχολούσαν την ελληνική μειονότητα της Κωνσταντινούπολης αποτέλεσε ασφαλώς το ερέθισμα για τη διατύπωση της πρότασης του Μεταξά σχετικά με την ανάγκη συνομολόγησης ειδικής συμφωνίας ανάμεσα στην Αθήνα και την Άγκυρα για τα μειονοτικά ζητήματα. Δεν είναι, εξάλλου, τυχαίο το γεγονός ότι την εποχή της επίσκεψης του Μεταξά στην τουρκική πρωτεύουσα, οι ανησυχίες των αρμόδιων ελληνικών αρχών σχετικά με το μέλλον των Ελλήνων της Πόλης ήταν ιδιαίτερα αυξημένες και σε μεγάλο βαθμό συνοψίζονταν τον Φεβρουάριο του 1932 από τον εκεί γενικό πρόξενο της Ελλάδας Λεωνίδα Γάφο: *«Γνωστόν βεβαίως τυγχάνει το πρόγραμμα της Τουρκικής Κυβερνήσεως όπερ αποβλέπει εις την διά παντοίων αμέσων είτε εμμέσων τρόπων αφομοίωσιν ή εν αδυναμία εις την εκ Τουρκίας έξοδον της Μειονότητας»*, σημείωνε χαρακτηριστικά[24].

Σύμφωνα με τον Γάφο, η εφαρμογή αυτού του προγράμματος είχε δημιουργήσει δύο διακριτά ρεύματα μέσα στους κόλπους της ελληνικής μειονότητας. Και οι δύο ομάδες εκκινούσαν από την ίδια βασική παραδοχή: ότι αργά ή γρήγορα το πρόγραμμα του εκτουρκισμού θα εφαρμοζόταν πλήρως, με αποτέλεσμα να καταστήσει αδύνατη τη συνέχιση της παρουσίας του ελληνισμού της Κωνσταντινούπολης με τη μορφή που είχε έως τότε. Αντίθετα, διέφεραν ως προς τον τρόπο αντιμετώπισης του προβλήματος. Η πρώτη είχε σχηματίσει την ακλόνητη πεποίθηση ότι η μόνη ενδεδειγμένη τακτική για τη μειονότητα ήταν η άρση κάθε αφορμής αντίθεσης προς το τουρκικό πρόγραμμα και γενικά η εμφάνισή της *«ως συμφωνούσης και πειθαρχούσης εις το σημερινόν εθνικιστικόν ιδεώδες»*. Ανάμεσα στα μέλη αυτής της ομάδας ο Γάφος διευκρίνιζε ότι δεν συμπεριλαμβάνονταν μόνο πρόσωπα *«έχοντα τελείως πεπωρωμένην την εθνικήν συνείδησιν»*, όπως για παράδειγμα ο Παπά-Ευθύμ, αλλά και ορισμένοι οι οποίοι πίστευαν ειλικρινά ότι μια τέτοια τακτική θα μπορούσε να εξασφαλίσει τη διαβίωσή τους στην Κωνσταντινούπολη χωρίς να μεταβάλει κατά βάθος την εθνική τους συνείδηση. Ήταν δε χαρακτηριστικό ότι ενώ αρχικά είχε ελάχιστους οπαδούς που εμφανίζονταν δειλά και άτολμα, σταδιακά είχε διογκωθεί. Οι υποστηρικτές αυτής της άποψης, συνέχιζε ο γενικός πρόξενος της Ελλάδας, ήταν πεπεισμένοι ότι η τουρκική κυβέρνηση, όσο κι αν παρέμενε πιστή στην ελληνοτουρκική φιλία, ουδέποτε θα μετέβαλε την πολιτική της απέναντι στη μειονότητα. Ως απόδειξη αυτού του ισχυρισμού, πρόβαλαν το γεγονός ότι σε κάθε παρέμβαση της ελληνικής κυβέρνησης υπέρ της μειονότητας, η Άγκυρα έδινε υποσχέσεις, τις οποίες όμως συχνά δεν τηρούσε, με αποτέλεσμα το μόνο που επιτυγχανόταν να είναι απλώς η αναβολή των μέτρων που θα έθιγαν καίρια τη μειονότητα: ωστόσο, τα καταπιεστικά μέτρα θα εφαρμόζονταν κάποια στιγμή στο μέλλον και ως εκ τούτου δεν απέμενε καμία άλλη λύση από την πλήρη συνθηκολόγηση και την αποδοχή των τετελεσμένων[25].

Από την άλλη πλευρά, η δεύτερη ομάδα συσπείρωνε στους κόλπους της εκείνους που ο Γάφος περιέγραφε ως τα υγιέστερα στοιχεία της μειονότητας και ως θερμούς

[24] *Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1940, 38.1*, Γάφος προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. Εμπ. 198, [Κωνσταντινούπολη], 2 Φεβρουαρίου 1938.

[25] *Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1940, 38.1*, Γάφος προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. Εμπ. 198, [Κωνσταντινούπολη], 2 Φεβρουαρίου 1938.

πατριώτες. Οι άνθρωποι αυτοί διατηρούσαν πάντοτε στραμμένο το βλέμμα προς την Ελλάδα, από την οποία και μόνο περίμεναν κατανόηση και ενίσχυση, αρνούμενοι να δεχθούν οποιονδήποτε συμβιβασμό με τις τουρκικές αρχές, τον οποίο χαρακτήριζαν ως *«φενάκη υποκρύπτουσα την συν τω χρόνω αλλοίωσιν του εθνικού φρονήματος της Μειονότητος»*. Παρά το αρχικό αγωνιστικό τους πνεύμα, ο Γάφος δεν παρέλειπε να σημειώσει ότι πολλά από τα μέλη της δεύτερης ομάδας διακρίνονταν από μεγάλη απαισιοδοξία και εμφάνιζαν ολοένα και περισσότερα σημάδια αποθάρρυνσης και εν γένει κόπωσης από τον αδιάκοπο αγώνα[26].

Με αυτά τα δεδομένα, ο γενικός πρόξενος αναρωτιόταν εάν ακολουθώντας την τακτική που εισηγούνταν η «ενδοτική» ομάδα της μειονότητας θα ήταν δυνατόν να εξασφαλισθεί η οριστική διατήρηση του ελληνισμού της Κωνσταντινούπολης ή εάν το μέγιστο που θα μπορούσε να επιτευχθεί θα ήταν απλώς η παραμονή του μόνο για λίγα χρόνια. Εάν ο στόχος ήταν ο δεύτερος, τότε ο Γάφος εκτιμούσε ότι η τακτική των υποχωρήσεων είχε πιθανότητες να τελεσφορήσει, καθώς η προοπτική της σταδιακής αποχώρησης των Ελλήνων μειονοτικών θα άμβλυνε την καταπιεστική πολιτική της Άγκυρας. Εάν, όμως, ο στόχος ήταν ο πρώτος, τότε κατά τη γνώμη του η «ενδοτική» λύση αναπόφευκτα θα προλείαινε το έδαφος της πλήρους αφομοίωσης των μελών της μειονότητας. Κάτι τέτοιο θα συνέβαινε διότι οι Τούρκοι, προκειμένου να πεισθούν ότι δεν επρόκειτο για απόπειρα εξαπάτησής τους, θα αξίωναν αμέσως: πρώτον τη μεταβολή του χαρακτήρα του Οικουμενικού Πατριαρχείου, το οποίο θα ανέχονταν μόνο ως απλή θρησκευτική αρχή των Τούρκων ορθοδόξων, δεύτερον την παραίτηση των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης από το σύνολο των μειονοτικών τους δικαιωμάτων, και τρίτον το κλείσιμο των μειονοτικών σχολείων και τη φοίτηση όλων των ελληνοπαίδων σε τουρκικά σχολεία με φυσική κατάληξη τον σταδιακό αφελληνισμό της μειονότητας. *«Τούτου και μόνου φυσική, ως εικός, συνέπεια»*, υπογράμμιζε ο Γάφος, *«θα είναι ο πλήρης εκτουρκισμός της μελλούσης γενεάς ήτις θα διδαχθή μόνον την Τουρκικήν γλώσσαν και την Τουρκικήν ιστορίαν και θα αναπτυχθή εντός τής ατμοσφαίρας του Τουρκικού εθνικισμού. Τις δύναται να ισχυρισθή ότι υπ' αυτούς τους όρους μόνη η οικογένεια, ήτις θα διατελή εν καταστάσει τρόμου μη τυχόν δώση λαβήν εις παρεξηγήσεις, θα κατορθώση να διατηρήση εις το βάθος των νεαρών ψυχών άσβεστον το πυρ τής προς την Ελληνικήν Πατρίδα αγάπης;»*[27].

Ο Γάφος κατέληγε στο συμπέρασμα ότι εφόσον η τουρκική κυβέρνηση δεν άλλαζε στάση έναντι της ελληνικής μειονότητας, αλλά περιοριζόταν απλώς σε υποσχέσεις, θα εδραιωνόταν σε όλους η πεποίθηση της πλήρους αδυναμίας της Ελλάδας να παρέμβει αποφασιστικά υπέρ των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης. Σε μια τέτοια περίπτωση, οι οπαδοί της «ενδοτικής» ομάδας μοιραία θα πολλαπλασιάζονταν, ενώ αντίθετα οι «εθνικά» σκεπτόμενοι θα αποθαρρύνονταν ακόμα περισσότερο και θα απομακρύνονταν από τη διοίκηση των κοινοτικών ιδρυμάτων. Η επιδείνωση, εξάλλου, αυτής της

[26] *Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1940, 38.1*, Γάφος προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. Εμπ. 198, [Κωνσταντινούπολη], 2 Φεβρουαρίου 1938.

[27] *Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1940, 38.1*, Γάφος προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. Εμπ. 198, [Κωνσταντινούπολη], 2 Φεβρουαρίου 1938.

κατάστασης δεν αποκλειόταν να είχε αρνητικό αντίκτυπο ακόμα και στον τρόπο λειτουργίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου[28].

Γνωρίζοντας από πρώτο χέρι την κατάσταση που επικρατούσε στους κόλπους της ελληνικής μειονότητας και τις πιέσεις που δεχόταν από τις τουρκικές αρχές, ο γενικός πρόξενος εκτιμούσε ότι σε περίπτωση που, ευρισκόμενη ενώπιον αδυναμίας να αντιμετωπίσει με άλλον τρόπο την κατάσταση, η Αθήνα αναγκαζόταν να αποδεχθεί τις απόψεις της «ενδοτικής» μερίδας, τότε ο ελληνισμός της Κωνσταντινούπολης θα οδηγούνταν αργά ή γρήγορα σε εξαφάνιση, είτε μέσω της αφομοίωσης είτε μέσω της αποδημίας. Εφόσον κάτι τέτοιο συνέβαινε, ο Γάφος εξηγούσε ότι η Ελλάδα δεν θα είχε υποστεί μόνο την απώλεια ενός σημαντικού τμήματος του εκτός εθνικών συνόρων ελληνισμού. Θα είχε, ταυτόχρονα, υποστεί και μια στρατηγική ήττα: την εις βάρος της ανατροπή της ισορροπίας που είχε καθιερώσει η Συνθήκη της Λωζάννης, δεδομένου ότι η μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης θα παρέμενε στη θέση της. Μια τέτοιου είδους ήττα, εξάλλου, ενδεχομένως στο μέλλον να λάμβανε διαστάσεις πολύ μεγαλύτερες απ' ό,τι αρχικά θα διαφαινόταν, ιδίως εάν συνυπολογιζόταν η νευραλγική θέση στην οποία βρίσκονταν εγκατεστημένοι οι μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης. Κατά συνέπεια, ο γενικός πρόξενος τασσόταν υπέρ αφενός της υιοθέτησης αποφασιστικότερης στάσης από την πλευρά της ελληνικής κυβέρνησης, έτσι ώστε να αποθαρρύνονταν οι οπαδοί της «ενδοτικής» ομάδας, και αφετέρου της ανάληψης πρωτοβουλιών από την πλευρά της Αθήνας προκειμένου να πειθαναγκαζόταν η Άγκυρα να εγκαταλείψει την τακτική του αποσυσχετισμού των ζητημάτων που αφορούσαν στην ελληνική μειονότητα της Κωνσταντινούπολης και στη μουσουλμανική της Δυτικής Θράκης[29].

Η τελευταία παρατήρηση του Γάφου ενδεχομένως να εξηγεί τους λόγους για τους οποίους ο Μεταξάς επέλεξε να θέσει ευθέως στους Τούρκους συνομιλητές του ζήτημα υπογραφής ειδικής ελληνοτουρκικής συμφωνίας για τις εκατέρωθεν μειονότητες. Μια τέτοιου είδους συμφωνία αφενός θα εξέταζε με περισσότερο λεπτομερειακό και επικαιροποιημένο τρόπο τα θέματα που είχαν ανακύψει, και αφετέρου θα καθιστούσε τη μειονοτική προστασία αντικείμενο διμερούς προστασίας και όχι πολυμερούς, όπως συνέβαινε με τη Συνθήκη της Λωζάννης, δίνοντας έτσι στην ελληνική περισσότερες δυνατότητες παρέμβασης υπέρ του ελληνισμού της Τουρκίας. Αυτή ήταν προφανώς και η αιτία για την οποία η Άγκυρα όχι μόνο έσπευσε να απορρίψει την εισήγηση του Έλληνα πρωθυπουργού, αλλά επιπλέον να διακηρύξει με τον πλέον κατηγορηματικό τρόπο ότι οι περιπτώσεις της Κωνσταντινούπολης και της Δυτικής Θράκης δεν μπορούσαν να εξεταστούν από κοινού.

Η προσπάθεια του Μεταξά να εξασφαλίσει τη συμβατική δέσμευση της Τουρκίας για τη βελτίωση του πλαισίου προστασίας της ελληνικής μειονότητας της Κωνσταντινούπολης κατέληξε σε αποτυχία, καθώς δεν στάθηκε ικανή να κάμψει τις

---

[28] *Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1940, 38.1*, Γάφος προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. Εμπ. 198, [Κωνσταντινούπολη], 2 Φεβρουαρίου 1938.

[29] *Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1940, 38.1*, Γάφος προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. Εμπ. 198, [Κωνσταντινούπολη], 2 Φεβρουαρίου 1938.

τουρκικές επιφυλάξεις. Το γεγονός ότι στο επίσημο κοινό ελληνοτουρκικό ανακοινωθέν, που δόθηκε στη δημοσιότητα αμέσως μετά την ολοκλήρωση των συνομιλιών που είχε ο Έλληνας πρωθυπουργός στην Άγκυρα με την τουρκική πολιτειακή και πολιτική ηγεσία, απουσίαζε έστω και η παραμικρή αναφορά στα μειονοτικά ζητήματα[30], μολονότι αυτά είχαν συζητηθεί εκτενώς, αποτελούσε την πλέον σαφή ένδειξη για την απροθυμία της τουρκικής κυβέρνησης να προχωρήσει σε οποιαδήποτε υποχώρηση. Ήταν σαφές ότι οι Τούρκοι ιθύνοντες αντιμετώπιζαν με καχυποψία κάθε ενδεχόμενο σύναψης ειδικής ελληνοτουρκικής συμφωνίας για μειονοτικά ζητήματα, καθώς δεν επιθυμούσαν να διευρύνουν τις δυνατότητες της Αθήνας να παρεμβαίνει υπέρ των μελών της ελληνικής μειονότητας που κατοικούσαν εντός των ορίων της Τουρκικής Δημοκρατίας.

Ανεξάρτητα, πάντως, από τις επιφυλάξεις της Άγκυρας, οι ανησυχίες που είχαν ωθήσει τον Μεταξά να διατυπώσει την πρότασή του για τη συνομολόγηση μιας τέτοιας συμφωνίας θα επιβεβαιώνονταν λίγα χρόνια αργότερα. Κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, οι τουρκικές αρχές, εκμεταλλευόμενες το γεγονός ότι η Ελλάδα βρισκόταν, λόγω της κατοχής της χώρας από τις δυνάμεις του Άξονα, σε προφανή αδυναμία να αντιδράσει σθεναρά, εκμεταλλεύθηκαν την ευκαιρία προκειμένου να εφαρμόσουν σειρά καταπιεστικών μέτρων εις βάρος της ελληνικής μειονότητας, με αποκορύφωμα την επιβολή στις 11 Νοεμβρίου 1942 έκτακτου φόρου επί της περιουσίας, του περιβόητου «βαρλίκ» (varlik vergisi)[31]. Φυσικά, ακόμα κι αν η πρωτοβουλία του Μεταξά είχε ευοδωθεί, είναι εξαιρετικά αμφίβολο εάν η Τουρκία θα είχε τηρήσει είτε πριν είτε –πολύ περισσότερο– κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου τις όποιες πρόσθετες δεσμεύεις θα είχε αναλάβει με τη συμφωνία που είχε προτείνει τον Οκτώβριο του 1937 ο Έλληνας πρωθυπουργός. Ανεξάρτητα, πάντως, από αυτό, η κατηγορηματική απόρριψη από τουρκικής πλευράς ακόμα και του ενδεχομένου συζήτησης της ελληνικής πρότασης, σε συνδυασμό με την απροθυμία των Τούρκων υπουργών να ανταποκριθούν ευμενώς έστω και στα επιμέρους ζητήματα που εγέρθηκαν από τον Ραφαήλ κατά τη διάρκεια των συζητήσεων στην Άγκυρα (φορολογία και διδακτικό προσωπικό των μειονοτικών σχολείων της Κωνσταντινούπολης, κανονισμός για το διορισμό μοναδικών επιτρόπων στα κοινοτικά ιδρύματα της μειονότητας, δράση Παπά-Ευθύμ) αποτελούσαν σαφείς ενδείξεις των ενδόμυχων τουρκικών διαθέσεων. Οι τελευταίες θα εκδηλώνονταν όχι μόνο μέσω του «βαρλίκ», αλλά πολύ περισσότερο επώδυνα με το πογκρόμ εναντίον των Ελλήνων μειονοτικών τον Σεπτέμβριο του 1955[32] και αργότερα, το 1964, με την απέλαση των Ελλήνων υπηκόων από την Τουρκία, εξελίξεις που είχαν ως αποτέλεσμα τη σταδιακή αριθμητική αποψίλωση του ελληνισμού της Κωνσταντινούπολης.

[30] *Ακρόπολις*, 22 Οκτωβρίου 1937, σ. 1.

[31] Για το «βαρλίκ» και το πώς αυτό λειτούργησε βλ. αναλυτικότερα A. Alexandris, *The Greek Minority of Istanbul*, σ. 207-233.

[32] Για τα Σεπτεμβριανά του 1955 βλ. διεξοδικότερα Σπ. Βρυώνης, *Ο μηχανισμός της καταστροφής: το τουρκικό πογκρόμ της 6ης-7ης Σεπτεμβρίου 1955 και ο αφανισμός της ελληνικής κοινότητας της Κωνσταντινούπολης*, Αθήνα 2007.

Antonis Klapsis

Greek-Turkish Rapprochement and Minority Questions: The Official Visit of Ioannis Metaxas to Ankara (October 1937)

Summary

In October 1937 Ioannis Metaxas became the third Greek prime minister, after Eleftherios Venizelos (October 1930) and Panagis Tsaldaris (September 1933), who paid an official visit to Ankara. It was the era of Greek-Turkish rapprochement and this close cooperation between Greece and Turkey became one of the cornerstones of Greek foreign policy during the 1930s. Contrary to his predecessors, however, among the other issues of political nature that he discussed during his visit to Ankara, Metaxas chose to raise yet another important issue: that of the Greek minority of Istanbul. In this context, in order to find practical solutions for all the problems faced by both the Greek minority of Istanbul and the Moslem minority of Western Thrace, Metaxas went as far as proposing to the Turkish government the signing of a special bilateral convention regarding the minority issues. At the same time, the Greek ambassador in Ankara Rafail Rafail referred to specific problems faced by the Greek minority. For their part, the Turkish officials refused even to discuss the prospect of the signing of a special Greek-Turkish minority convention and gave only vague –if any– promises for the settlement of some of the issues raised by Rafail.